

О. К. МИРОНЕНКО

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА

(ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ НАРИС)

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО «БУДІВЕЛЬНИК»
КИЇВ — 1975

72С(С2)1
М64

УДК 726.54

Мироненко О. К. Андріївська церква (історико-архітектурний нарис), 2-е видання. Київ, «Будівельник», 1975, стор. 56.
Андріївська церква в Києві — одна з рідкісних споруд архітектури, живопису та скульптури XVIII ст.

В популярній формі автор розповідає про видатних російських зодчих Б. Растреллі, І. Мічуріна, про епоху, в яку вони творили, і особливості архітектурного стилю барокко, історію будівництва, про багатьох майстрів та народних умільців, які створили цю чудову споруду.
При написанні нарису автором використано архівні документи.
Брошура розрахована на широке коло читачів.

© Видавництво «Будівельник», 1975.

М 30202—061
М203[04]—75 527—73

Столиця Радянської України Київ — одне з найстародавніших міст нашої країни. За радянських часів він виріс в один із найбільших політичних, економічних і культурних центрів Радянського Союзу.

Багата і славна історія Києва. Величезний інтерес проявляють до його минулого і сучасного широкі кола громадськості, особливо молодь. Глибоке пізнання героїчного минулого нашого народу, ясне розуміння завдань сучасного надихає їх на нові патріотичні звершення в комуністичному будівництві. Героїчна слава давнього минулого перегукується з неповторною величчю звершень сьогодення.

В Києві збереглось багато історичних пам'яток. Споруди Софійського собору, Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря, Кирилівської та Андріївської церков через довгі віки донесли до нас подих своїх епох і ясномовну розповідь про титанічну працю та культурні надбання народу.

Андріївська церква належить до найвизначніших пам'яток російської та української культури XVIII століття. Позначена сміливим задумом зодчого, високою майстерністю, гармонійним поєднанням архітектурних форм, споруда свідчить про розквіт російської та української культури цього періоду.

XVIII ст. було переломним етапом в історії Росії. За короткий час середньовічна Русь перетворилась в могутню Російську імперію і стала однією з передових держав в Європі. 50-і роки XVIII ст., коли будувалась Андріївська церква, характеризувались в історії Російської держави новим національним

піднесенням в боротьбі з іноземним засиллям. Період царювання Єлизавети (1741—1762 рр.) був зустрінутий російським суспільством як національне відродження після біронівщини. Це був період небувалого підйому, який забезпечив стрімкий розвиток науки, культури, мистецтва.

В першій половині XVIII ст. російське та українське зодчество вступає в новий етап розвитку, пов'язаний з новими соціально-економічними та історичними умовами.

В російському зодчестві цього часу широко застосовувались ордерні форми. Споруди прикрашали складним групуванням колон, пілястрами, ліпленням, атлантами, каріатидами, яскравим двокольоровим пофарбуванням та позолотою. Зали оздоблювали різьбленням, мармуром, янтарем, фарфоровом, прикрашали скульптурами, мальовничими панно, картинами тощо. Навколо палаців створювали великі парки з алеями, павільйонами, ставками та квітниками.

В XVIII ст. міцнішали культурні зв'язки російського та українського народів. За проектами російських та українських архітекторів на Україні зводили величні палади, військові козацькі канцелярії, міські магістрати. Споруди прикрашали характерним для української архітектури орнаментальним ліпленням, керамікою. Царський двір та українська старшина прагнули в усьому наслідувати розкіш життя французьких королів та вельможної знаті. Вони мріяли про створення «російських Версалів», про пишні палади і парки.

Дбаючи про зміцнення царської влади на Україні, про піднесення власного авторитету серед панівної української верхівки, імператриця не гребувала ніякими засобами для досягнення цієї мети. Вона роздавала українській знаті земельні угіддя, жертвувала великі кошти церквам, служителям яких своїми проповідями закликали до покорі. І зрештою цариця вирішила збудувати в Києві особистий палац і церкву на честь першого християнського апостола Андрія Первозваного, який вважався покровителем Російської імперії.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИГЛЯД АНДРІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ.

Для спорудження храму була вибрана наддніпрянська круча, яка привертала увагу зодчих з давніх часів. На ній ще 988 р. поблизу Боричевого узвозу і капища Перуна виникла перша на Русі церква Василя.

У 1086 р. на цій же горі князь Всеволод Ярославич для дочки Ганни (Янки) збудував монастир.

В Янчиному (Андріївському) монастирі освічена онука Ярослава Мудрого княжна Ганна Всеволодівна організувала одну з перших на русі світських жіночих шкіл. В ній вона навчала дівчат письма, читання, співів, ремесла.

1215 р. майже на місці сучасної Андріївської церкви князь Мстислав Галицький заснував нову Хрестовоздвиженську церкву. За переказом, на цьому місці апостол Андрій, перший проповідник християнства на Русі, провістив виникнення міста і поставив хрест. В 1676—1677 рр. церква була зруйнована під час нападу кримських татар.

1690 р. на її місці поставили дерев'яну церкву, перенесену з Братського монастиря, яку також висвятили на честь Андрія. Ця церква проіснувала до 1724 р. і була зруйнована бурею. До нашого часу про архітектуру цих споруд свідчень не збереглось.

В роки війни з Туреччиною в 1735—1737 рр. для підсилення киявських укріплень солдати російського гарнізону на Андріївській горі спорудили бастіон. На цьому місці 1744 р. під час перебування на Україні імператриця Єлизавета побажала заснувати нову церкву і поклала першу цеглину до її фундаменту.

Наприкінці вересня 1744 р. розробляти креслення було доручено відомому архітектору І. Шеделю. Це завдання він виконував разом з киявським інженером-полковником Де-Боскетом.

За кресленням Шеделя і Де-Боскета церква в плані мала вигляд рівнокінцевого хреста з одnobанним завершенням. Стінам передбачалось надати розкішного оздоблення. На підходах до церкви з боку Подолу і Володимирської вулиці мали стояти дві однопрольотні арки з фронтонами.

В березні 1745 р. проект нового храму надіслали до Петербурга. Але Петербурзькою канцелярією будівництва він був відхилений.

Через три роки Петербурзькою канцелярією будівництва знову порушується питання про проектування церкви в Києві. На цей раз складати креслення доручено придворному обер-архітектору Ф. Б. Растреллі. В цей час він працював над створенням проекту Смольного монастиря для Петербурга. Але термінове замовлення і розпорядження імператриці привели зодчого до Києва. Він надзвичайно уважно вивчав архітектуру міста, знайомився з спорудами Києво-Печерської лаври, Видубицького та Михайлівського монастирів, Софійського собору, церквами Подолу, робив ескізи і креслення з лаврських печер. Від того часу залишився генеральний план Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври, знятий архітектором з натури і власноручно підписаний: «план знятий по приказу імператриці Єлизаветы Франсуа Растрелли, обер-архитектором императорского двора»¹. Докладне знайомство з українською архітектурою знайшло відображення в творчості зодчого.

Про життєвий шлях архітектора свідчень збереглося небагато. Відомі лише фрагменти з його біографії. Італієць за походженням, Франческо Бартоломео Растреллі народився в Парижі 1700 р. 1716 р. разом з батьком, відомим скульптором Карло Растреллі, він приїздить до Петербурга. Растреллі-старшого вразив розмах будівництва в Росії. Розуміючи, якого великого значення набуває в Росії архітектура, він мріяв побачити сина архітектором і тому був наполегливим і вимогливим його учителем. Основну увагу приділяв зв'язку теоретичних знань з практикою будівельної справи. Бартоломео Растреллі став найближчим помічником батька. Він виконував ліпні роботи, займався формуванням і відливкою скульптур, розбивав сади і парки, виготовляв малюнки і креслення для

¹ Каталог материалов по архитектуре СССР. Т. 1. Л., 1960, стр. 77.

художників та робітників, які працювали з ним. Практична робота по зовнішньому і внутрішньому оздобленню дворцевих споруд вимагала постійного контакту з кращими зодчими того часу, від яких Растреллі здобував потрібні теоретичні знання в галузі проектування і будівництва. Особливий вплив на творче зростання молодого Растреллі мали російські архітектори М. Г. Земцов, П. М. Єропкін, І.-Г. Шедель.

Пізніше свою освіту Бартоломео Растреллі удосконалює за кордоном. В літературних джерелах існує припущення, що для знайомства з кращими зразками світової архітектури зодчий відвідав Італію, Францію, Німеччину¹.

З 20-х років XVIII ст. він самостійно виконує архітектурні замовлення, а з 1730 р. стає придворним обер-архітектором. Першими самостійними роботами Ф. Б. Растреллі були невеликі дерев'яні палаци Аненгофа на березі річки Яузи.

Під час перебування в Москві зодчий познайомився з давньоруською архітектурою. Споруди Москви, кремлівські вежі, стародавні церкви, стрункі дзвіниці, майстерне різьблення іконостасів справили на нього незабутнє враження. Вплив давньоруської архітектури позначився на всій подальшій творчості зодчого.

В 40-х роках Ф. Б. Растреллі очолив велику групу архітекторів, які розробляли численні проекти не тільки для столиці, але й для інших міст Росії. За період своєї творчої діяльності він створив понад 40 будівель, значна кількість яких не збереглась. Але ті, що залишились, Зимовий палац, будинки вельможних сановників елизаветинського часу М. Воронцова, С. Строганова, Смольний монастир в Ленінграді, палаци Пєтергофа, Царського Села, Андріївська церква та Царський палац у Києві дають повну уяву про творчість зодчого і разом з тим — про типові риси російської архітектури XVIII ст.

Стиль, який використовував Растреллі, мав назву барокко. Барокко як стилістичний напрям зародилось в Італії в XVI ст. В Росії цей стиль набув поширення з кінця XVII і використо-

вувався до 60-х років XVIII ст. Але новий стиль не був прийнятий на Русі як готове і завершене ціле. Барокко в Росії позначається своєрідністю, самостійністю, безпосереднім зв'язком з попередніми етапами розвитку російського зодчества. Його поява була пов'язана з дворянською культурою, з створенням розкішного церемоніалу урочистих свят при дворі.

Відмінною рисою барокко було те, що на місці поодиноких колон з'явилися групи колон, пілястри, витіюваті розчленовані карнизи. Фасади прикрашали скульптурою. Значну увагу приділяли і внутрішньому оздобленню. Створювали розкішні приміщення з великою кількістю ліпних прикрас, яскравим пофарбуванням та позолотою.

Складаючи проект Андріївської церкви, Растреллі використав національні традиції народу і досягнення українських майстрів. Архітектор створює декілька варіантів креслень майбутньої церкви. Остаточний проект храму був розроблений в Петербурзі в першій половині 1748 р. і надісланий до Києва.

1747 р. розпочинається інтенсивна підготовка до будівельних робіт в Києві. Тут створено спеціальний будівельний комітет, очолюваний бригадиром-полковником І. М. Власєвим, на ім'я якого надходили всі накази і розпорядження імператриці та Канцелярії будівництва.

Восени 1747 р. до Києва прибув архітектор московської дворцевої контори І. Ф. Мічурін, якого призначили керівником архітектурної команди.

Іван Федорович Мічурін народився 1700 р. Архітектурну освіту здобував спочатку в Петербурзі, а пізніше в Голландії. Повернувшись на батьківщину, молодий зодчий до 1729 р. працював у Петербурзі, а з 40-х років — в Москві на посаді головного архітектора Сенатської контори і Синодального економічного управління.

Протягом кількох років Мічурін працював над складанням плану забудови Москви, а також керував будівельними роботами. Ним збудовано в Москві Троїцьку церкву, надбрамну церкву Златоустівського монастиря, нові палати Синодальної друкарні та ін.

¹ А. Матвеев. Растрелли. Л., «Искусство», 1938, стр. 15.

На відбудові собору Новоіерусалимського монастиря Растреллі познайомився з Мічурінім, який високо оцінив здібності цього архітектора і повністю довірив йому спорудження Андріївської церкви.

На будівництво храму і царського палацу в Києві з державної казни виділялись значні кошти. Указом імператриці Єлизавети київському генерал-губернатору М. І. Леонтьєву пропонувалось вносити щорічно з соляних митницьких та шинкарських зборів 20 тисяч карбованців.

Для втілення творчих задумів зодчого потрібні були десятки і сотні рук майстрів і умільців. Із Петербурга до Києва в будівельну команду І. Мічуріна прибуло багато російських та іноземних майстрів. Серед них — талановиті підмайстри Андрій Свиридов, Семен Карін, Яків Трубніков, Андрій Квасов, Тихон Невський, Микола Сальков, відомі майстри цегельної та черепичної справ Антоній Демаркк, Карл Пеялі, Антоній Дамаркко.

На спорудженні Андріївської церкви працювало багато українських майстрів та умільців. Тільки з Києво-Печерської лаври на будівництво Андріївської церкви було відряджено близько сотні досвідчених мулярів.

Лаврська школа мулярів мала давні традиції. Її вихованці були освіченими людьми, добре обізнаними з класичною архітектурою Греції, Риму, із стародавнім російським зодчеством, з мистецтвом епохи Відродження. Бригади лаврських мулярів, які працювали на спорудженні храму, мали чітку організацію. Вони складались з десяти чоловік на чолі з десятником.

На будівництві церкви працювали такі відомі майстри, як Йосип Рубашевський, Федір Заболоцький, Григорій Рижков, Степан Чобіток, Іван Чорний, Григорій Горох, Яків Бублик, Микита Новаківський та ін.

Наприкінці 1748 р. підготовчі роботи до будівництва розгорнулись на повну силу. В гирлі р. Либеді споруджувались цегельні заводи, на яких мали виготовляти спеціальну цеглу. Із Москви доставляли залізо, сталь для виготовлення інструментів, із Бобовичевських казенних заводів підвозили вапно.

В січні 1749 р. в Петербурзьку канцелярію будівництва І. Ф. Мічурін переслав кошторис на спорудження церкви, а в лютому того ж року її дерев'яну модель. Будівництво Андріївської церкви розпочали влітку 1749 р.

Всю роботу інженерно-будівельного характеру проектував і здійснював І. Ф. Мічурін. Він та його архітектурна команда виявили великий хист і самостійно розробили креслення та моделі для спорудження підвалів церкви. Вони надсилались до Петербургу і там їх затверджував Растреллі. Ф. Б. Растреллі періодично приїжджав до Києва і керував будівництвом.

Будівництво храму йшло повільно. Причиною того були наспіпні ґрунти Андріївського бастиону та джерельні води гори. В зв'язку з цими несприятливими геологічними умовами довелося копати глибокий котлован і забутовувати всю його площу. Навколо котлована для відведення від будівельного майданчика джерельних вод викопали «рудні» — дренажі. На стовпових фундаментах звели товсті стіни, які зв'язувались між собою арками та склепінням.

В 1751 р. будівництво вели прискореними темпами. Завершували кладку стін, декоративних веж та колон. Розпочинали підготовку до покриття бань залізом. В травні найняли вільного підданого печерського мешканця Павла Трибова, який і здійснив покриття даху. В цьому ж році було видано наказ про виготовлення на тульському заводі з якісного чавуну капітелей і орнаментів для зовнішнього оздоблення церкви. Із Києва в Тулу відправили виготовлені різальниками М. Олексієвим та С. Жирардоном дерев'яні форми, моделі, креслення та їх описи і перелік.

Всі роботи спішили закінчити до літа 1753 р., коли збиралась приїхати до Києва імператриця.

Із Петербурга до Києва терміново направляли путіловських мулярів, майстрів штукатурної справи Петра Цегу, Саву Іванова.

Для виготовлення різьбленого оздоблення церкви до Києва прибули майстри-різьбярі Петро Ржевський, Іван Великий, Ва-

силий та Іван менший Зіміни. Крім різьблення, вони мали відлити і ліпні орнаменти.

Поряд з російськими майстрами виготовленням форм та відливкою художніх прикрас для вікон, дверей, стін, підкупольного простору займалися українські різьбярі Яків Шевлицький з Козельця, Василь Клейцковський з Трипілля та Михайло Чвітка із Києва.

Поки велись позолотні роботи, І. Власьєв займався улаштуванням дерев'яних східців до церкви. Він 26 липня 1752 р. сповістив про це столицю. Растреллі не схвалив його пропозицій і запропонував дерев'яні східці замінити кам'яним під'їздом «чтобы каретой въезжать можно было». Проте Власьєв і Мічурін дотримувались своєї думки. Канцелярія будівництва схвалила пропозиції Власьєва, але попередила, що обер-архітектор в наступний приїзд особисто переконається в неможливості виконати його проект.

1753 р. був завершальним в будівництві Андріївської церкви. Підлогу храму вимостили чавунними плитами, капітелі, орнаменти, дерев'яне різьблення на банях позолотили, великий купол пофарбували зеленою венеціанською фарбою, дах покрили зеленою глазурованою черепицею. Протягом літа І. М. Власьєву пропонувалось закінчити пофарбування будівлі, зняти рихтування і бути готовим до можливого приїзду імператриці. Але очікуваний приїзд Єлизавети до Києва не відбувся. Вона довідалась про організовану проти неї змову і поспішила до Петербурга.

Одночасно з будівництвом Андріївської церкви готувалось і оздоблення для її інтер'єра. Цією роботою керував сам Растреллі. Всі проекти, моделі і пропозиції щодо оздоблення храму надсилались Київським будівельним комітетом до Петербурга на затвердження Растреллі.

Основними декоративними прикрасами в приміщенні церкви мали бути ліплення та різьблення по дереву.

1750 р. І. Ф. Мічурін надіслав до Петербурга креслення іконостаса в трьох варіантах, але жоден з них не був схвалений. Тому в березні 1751 р. Растреллі сам склав нові креслення.

Для прискорення робіт було вирішено іконостас, надпрестольну сіль, проповідницьку кафедру, царське місце виготовити в Петербурзі і доставити до Києва.

Виконувати растреллівський задум залучили кращих петербурзьких різьбярів. В березні 1752 р. була підписана угода з «вільним різних справ майстром» Йосипом Домашем на виготовлення великих і малих рам для ікон в іконостасі, прикрас царських врат, карнизів, фронтонів, чотирьох ангелів, що розміщені на фронтонах першого і другого ярусів.

Пізніше Йосипу Домашу доручили в співдружності з Христовим Орейдахом та Яганом Цунфером виготовлення надпрестольної сїні та кафедри. Він різьбив до них декоративні прикраси. Деякі деталі для кафедри виготовляв майстер столярних справ Давид Устерс. Решту робіт виконував петербурзький майстер Андрій Карловський. До кінця року різьбярські роботи були в основному закінчені.

Одночасно з виготовленням дерев'яних золочених прикрас для церкви за розпорядженням Канцелярії будівництва від 14 червня 1752 р. відомий російський майстер живопису І. Вишняков готував ескізи розписів купола Андріївської церкви. Одержавши ескізи, Канцелярія будівництва для виконання робіт на місці відправляє живописних справ підмайстра О. Антропова із своїм учнем Федором Корнієвим.

Ікони для іконостаса Канцелярія будівництва доручила писати І. Я. Вишнякову.

Іван Якович Вишняков (1699—1761 р.) — видатний художник середини XVIII століття. Під його керівництвом працювали майстри «живописной команды» Канцелярії будівництва, які розписували палаци, собори, тріумфальні споруди тощо.

В написанні ікон Андріївської церкви Вишнякову допомагали його учні, московські живописці Олексій Бельський, Іван Фірсов та петербурзькі майстри Андрій Єрошевський і Петро Семенов. За літо і осінь 1752 року ними написано двадцять п'ять ікон для іконостаса.

Решта писалась в Києві О. Антроповим до 1755 року. Цим же роком датований і реєстр документів Київської губернської канцелярії, який засвідчує останній рік перебування О. Антропова в Києві.

4 січня 1753 р. Канцелярія будівництва прийняла рішення про перевезення готового іконостаса, кафедри, надпрестольної сіні, царського місця, ікон до Києва. Супроводжував цей вантаж золотарної справи підмайстер Іван Євстифєєв. Слідом за вантажем 15 лютого 1753 р. за спеціальним наказом до Києва було відправлено француза «золотарного майстра» Франсуа Лепренса, який віз з собою всі необхідні для позолочення та різьблення матеріали.

Вантаж з декоративним оздобленням прибув до Києва 20 лютого 1753 р.

В цей час будівництво храму в основному було закінчено, розпочалися роботи по оздобленню будівлі. Всередині стіни церкви пофарбували в блідо-голубий колір. Привезена з Петербурга незолочена різьба левкасилась та золотилась Іваном Євстифєєвим та Лепренсом.

Із записів в книзі прибутку і видатку будівельних матеріалів відомо, що на всі позолотні роботи в інтер'єрі церкви протягом 1753—1754 рр. витрачено 1028 книжок листового золота.

Цікаво, що поряд з позолотою в іконостасі використовувалось і срібло. На сріблення завершення царських врат — сонму ангелів і зображення голуба, який до наших днів не зберігся, витрачено три книжки листового срібла.

Після золочення іконостас, кафедру та надпрестольну сінь установлювали на місце петербурзькі майстри столярних справ Іоган Грот та Матвій Мантуров.

Питання про те, коли закінчили спорудження Андріївської церкви, остаточно не вирішене.

З'ясувати це допомагають виявлені в останні роки архівні документи. Вони свідчать, що вже з середини 1752 р. розпочинається поступове відкликання майстрів з будівництва Андріївської церкви.

За видатками коштів, перелік яких зберігся, з'ясовується і поступове зменшення обсягу робіт на будівництві. А щорічні звіти, які надсилали до Москви в гоф-інтендантську контору, переконливо свідчать, що всі роботи на спорудженні Андріївської церкви в 1754 р. були завершені¹. Цю ж думку підтверджують зафіксовані в документах відомості про розпродаж в листопаді 1754 р. тяглової сили та залишків матеріалів.

Після 1754 р. у керівників будівництва Андріївської церкви залишилися лише дрібні турботи, що стосувалися в основному придбання сукна, оксамиту, позументу та ритуальних речей.

Міжнародні обставини, які склалися в 1756 р. в зв'язку з Семирічною війною, відвернули увагу від Андріївської церкви.

Керівник будівництва І. Власєєв, отримавши в 1756 р. чин генерал-майора, виїхав до Петербурга, архітектор І. Ф. Мічурін повернувся до своїх обов'язків в Москву.

В 1761 р. померла Єлизавета, і царський двір перестав цікавитись своїми будовами в Києві. Андріївська церква залишилась без догляду і коштів на утримання.

Нові історичні умови, які виникли в Росії в другій половині XVIII ст., вимагали інтенсивного будівництва міст. Зводили різноманітні житлові та громадські будови. Вони вимагали чітких композиційних рішень, лаконічних форм, обмеженої кількості деталей. Почав набувати поширення більш простий, лаконічний архітектурний стиль, названий пізніше класицизмом.

Растреллі тяжко переживав занепад стилю барокко. Він уже не міг задовольнити нові естетичні запити. Катерина II (1762—1796 рр.) поставилась до Растреллі холодно і дозволила йому з родиною виїхати на рік до Італії. Повернувшись 1763 р. в Росію, Растреллі зрозумів, що він не потрібний, і звернувся з проханням про відставку. Скоро зодчого за ста-

¹ ЦГАДА г. Москвы, Доклады о постройке в Киеве церкви св. Андрея, дворца и сада, 1751—1768, фонд № 14, оп. № 1, дело № 138, л. 2—8.

ном здоров'я звільнили від обов'язків керівника Канцелярії будівництва, а на його місце призначили І. І. Бецького.

Про останні роки життя Растреллі відомостей майже не збереглося. Довідуємось, що він встиг побувати в Німеччині, Італії, де показував свої креслення і малюнки, але робіт йому ніхто не замовляв. Злидні все ближче підкрадались до архітектора.

Проживши деякий час в Петербурзі, Растреллі в 1764 р. виїхав із столиці і на цей раз назавжди. Його запросив до себе в Мітаву давній знайомий Бірон. Тут зодчий завершує спорудження мітавських біронівських палаців.

На дозвіллі він писав спогади про свій великий трудовий шлях. В них згадував і про Андріївську церкву.

В 1771 р. Російська Академія художеств, відзначивши заслуги Растреллі перед вітчизняною архітектурою, обрала його своїм «почесним вільним общинником». Того ж року, 29 квітня, на сімдесят першому році життя Ф. Б. Растреллі помер.

Протягом десяти років Андріївська церква була зовсім забута, вона стояла без догляду і постійно руйнувалась. Невдало відаєдені джерельні води підмивали її фундаменти і розмивали кладку. Зірвана бурями покрівля пропускала талі і дощові води. В розбитих вікнах гніздилися птахи. В приміщеннях церкви знаходили собі притулок бездомні та жебраки.

В 1764 р. київські царські будівлі за наказом імператриці Катерини II обстежив керівник Канцелярії будівництва Іван Бецький. Відвідавши Київ, він писав імператриці про катастрофічний стан будівлі. Проте цей тривожний звіт залишився без наслідків.

Про дальшу долю Андріївської церкви турбувалась місцева влада. В 1767 р. Київський губернатор Воейков відвідав Москву, маючи надію одержати кошти на реставрацію церкви, та замість них привіз наказ про негайне освячення храму.

19 серпня 1767 р. київський митрополит Арсеній Могилянський освятив церкву і наказав ченцям своєї кафедри нести в ній службу.

В Києві не знали, що робити з церквою, для якої не призначили ні коштів, ні приходу, а Петербурзьке двірцеве відомство викреслило її із своїх списків і назавжди забуло.

1769 р. церкву передали на утримання Київського магістрату. Вісімнадцять років Андріївська церква значилась за Київським магістратом. Проте будівля не ремонтувалась, пошкодження збільшувались.

В 1786—1800 рр. на міські кошти храм відремонтували, а джерельні води відвели від фундаментів. Минуло небагато часу — буря, що розігрався в ніч з 11 на 12 червня 1815 р., зірвав всі верхи будівлі і звалив їх на брук. Знов постає питання про відбудову споруди, на цей раз капітальну.

Київський архітектор Андрій Меленський склав кошторис, зробив креслення фасаду і плану церкви і 1816 р. надіслав ці дані до Петербурга. Там справу розглянули і визнали необхідність відбудови, але кошти відпустили лише після восьмирічних зволікань.

В 1825—1828 рр. будівлю відремонтували. Черепичну покрівлю замінили на металеву, а купол прикрасили білими бляшаними зірочками. Але під час відбудови змінилась форма бань. Вони втратили растреллівське оздоблення — різьблення і позолоту, набули видовженої грушевидної форми.

1844—1846 рр. будівлю заново оштукатурили, доповнили зруйновану кладку фундаменту, збудували нові чавунні східці, майданчик огородили металевим фігурним парканом, стілобат покрили керамічними плитками. Бані перекрили по старих дерев'яних конструкціях білим листовим залізом. Цими роботами керував архітектор П. І. Спарро.

Але тих заходів було недостатньо для збереження споруди. За час свого існування церква неодноразово ремонтувалась.

Андріївській церкві постійно загрожували ґрунтові води та зсуви гори. Внаслідок весняних злив 1861 р. зсуви настільки активізувались, що біля фундаментів споруди утворились великі провалля.

Аварійний стан будівлі не міг залишити байдужим до її долі шанувальників творчості Растреллі. За ініціативою одного з них, А. М. Муравйова, створено спеціальний комітет, завдяки зусиллям якого на державні та зібрані кошти 1865 р. закріпили зсуви гори, влаштували водостічні труби, полагодили металеву огорожу, майданчик вимостили чавунними плитами.

Весною 1866 р. на виділені царською казною 10 000 крб. замінили всі перетлілі дерев'яні конструкції верхів, дах покрили чорним залізом і пофарбували в зелений колір, бані перекрили новою білою бляхою, колони веж звільнили від незграбних металевих обручів-стяжок, всю будову зовні оштукатурили цементним розчином «для большей прочности» і пофарбували білою олійною фарбою, а орнаменти і капітелі позолотили. Двоповерхову будівлю церкви також відремонтували, оштукатурили і побілили вапном.

Всередині храму всі стіни пофарбували однотонною білою фарбою, а пілястри — під колір мармуру. Всі декоративні оздобы і різьблення іконостасу, кафедри, надпрестольної сіні, царського місця, ліпні орнаменти навколо дверей, вікон, ніш, карнизів, куполу покрив новою позолотою київський золотар Семен Петрушевич. Бані церкви в цей час набули форм, близьких до растреллівських, але над круглими вікнами-люкарнами замість голівок херувимів з'явилися стилізовані пальмові гілочки.

Минула чотирьохрічна копітка робота і 14 вересня 1867 р. А. М. Муравйов з радістю сповіщав: «и вот храм стоит ныне в прежнем своем величии, весь обновленный и раззолоченный, как лучшее украшение древней матери городов русских».

Коли Андрій Муравйов помер, вдячні нащадки поховали його в підвалинах Андріївської церкви.

Через 25 років повстало питання про реставрацію пам'ятки. Причиною цього було стихійне лихо. В 1891 р. велику

ФАСАД АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗА КРЕСЛЕННЯМ А. МЕЛЕНСЬКОГО. 1816 Р.

центральну баню і купол церкви зруйнувала блискавка. При технічному огляді споруди з'ясували, що всі дерев'яні конструкції бані і металева покрівля потребують термінової перебудови. На відбудову верхів церкви було виділено 12 186 карбованців. Здійснювати роботи доручили особливому будівельному комітету. Будівельний комітет розпочав свої дії у вересні 1894 р. Він склав угоди з підрядчиками і призначив керувати перебудовою бані старосту Андріївської церкви інженера Якова Кравцова. Здійснювати відбудову бані доручили Мохомовцю — техніку пічних справ. Він наприкінці серпня 1895 р. роботу закінчив, а коли зняли риштування, то з'ясувалося, що нова баня не тільки в загальних обрисах ліній відступає від правильних форм, але і в деталях. Це відразу помітили кияни та гості міста. Від інженера Кравцова зажадали пояснень. Виправдовуючи свій недогляд, він писав, що дійсного проекту Андріївської церкви, зробленого Растреллі, або копії з нього не існує.

Розглянути справу і застосувати заходів для відбудови купола в початковому вигляді було доручено кращим фахівцям мистецтва А. В. Прахову, історик мистецтв, професору Київського університету, який очолював реставрацію фрескового живопису XII ст. в Кирилівській церкві, В. М. Ніколаєву, академіку архітектури, що працював на спорудженні Володимирського собору, видатним російським живописцем В. М. Васнецову, М. В. Нестерову, М. О. Врубелю. З їх числа було створено спеціальну комісію. 29 квітня 1896 р. відбулося її засідання. На ньому професор А. В. Прахов запропонував фотографу Лазоревському, в якого збереглися фотовідбитки попереднього купола церкви, зробити новий знімок з того самого місця. Завдяки співставленню старого і нового відбитків прийшли до висновку, що «во время последнего ремонта были допущены отклонения в форме верхней главки (луковицы) и ее нитки»¹. Крім того, «большой купол производит

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського ген.-губ., фонд № 442, оп. 645, справа № 86, арк. 17, 32.

диссонанс с малыми куполами, так как форма, какая дана большому куполу, не соответствует характеру остальных куполов и совершенно изменена против первоначальной...»¹.

Бажаючи повернути первозданну красу архітектурній перлині Києва, член комісії А. Мердер зайнявся ретельними пошуками креслень Растреллі. Протягом 1895 р. він навів довідки у всіх існуючих тоді архівах, бібліотеках, музеях, міністерствах, відомствах, навчальних закладах, в Синоді, архітектурних і археологічних товариствах, в монастирських сховищах і друкарнях, будівельних організаціях Росії та України, а також у приватних осіб.

Детальне вивчення всього зібраного матеріалу рукописного і друкованого, гравюр, креслень, малюнків, фотовідбитків привели комісію до заключення, що середньому куполу і бані бажано повернути ті самі обриси, які вони мали до останнього ремонту 1894—1895 рр.

Нові креслення для реставрації бані, зроблені В. М. Ніколаєвим, втілено в життя в 1900 р. Баням надали попередніх форм, їх дерев'яні конструкції замінили на металеві, а вікнамлюкарнам купола повернули крилатих херувимів. З того часу обриси верхів Андріївської церкви залишались незмінними.

Минав час. Нові зсуви знову загрожують будівлі повним руйнуванням. 1917 р. професор Київської духовної академії Ф. І. Тітов створює комісію, яка після обстеження будови намічає в першу чергу влаштувати нову дренажну систему.

14 жовтня 1917 р. була складена навіть угода з Савелієм Тепловим на «ископание штольни и пяти колодцев глубиной до 10 сажней...»². Але грошей не дали. Реальна можливість здійснити ці роботи з'явилась лише після Великої Жовтневої

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, фонд № 725, оп. № 1, справа № 81, арк. 64—67.

² ЦДІА УРСР у м. Києві, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, фонд № 725, оп. № 1, справа № 81, арк. 117.

соціалістичної революції, коли було вжито ряд заходів по збереженню пам'ятки.

В 1924—1926 рр. на державні кошти споруджено обвідне кільце дренажної системи, а будівлю відремонтовано. В роки Великої Вітчизняної війни споруда зазнала нових пошкоджень. 1946 р. співробітники Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР доклали немало зусиль, щоб дослідити Андріївську церкву. Було встановлено, що зовнішня штукатурка стін, колон, пілястрів, а також барабана і веж — в аварійному стані. Залізне покриття даху, бань посічене кулями. Металеві каркаси, пошкоджені дією іржі, повністю зруйнувались. Після оббивки старої штукатурки було виявлено багато наскрізних тріщин в стінах, колонах та фундаментах. Розпочались приготування до великих ремонтних робіт.

Для їхнього виконання були зведені суцільні риштування. Перш за все замінили металеві каркаси бань і пошкоджені пожежею дерев'яні крокви даху. Купол церкви та бані покрили цинком. Всі стіни, колони оштукатурили. Хрести, кулі після реставрації набули попередньої форми.

Андріївська церква, розташована на високій кручі і не захищена від вітрів, різких коливань температур, опадів, вимагала особливо стійкого пофарбування. Досвід попередніх літ показав, що звичайне пофарбування швидко лущилось і різко міняло початковий колір. Технологи провели ряд дослідів і проб. Для отримання необхідного тону пігмент, що являє собою перепалену суміш окисів металу, змішували в спеціальному шаровому млині мокрим розмолотом з сухою крейдою. Отриманий порошок висушували в печах. Розбавниками фарби використовували дихлоретан та поліхлорвінілову смолу. Всіма фарбувальними роботами керували художник-реставратор Л. П. Калініченко та інженер-технолог О. Ф. Плющ.

Всередині церкви відремонтували стіни, склепіння і пофарбували їх олійними фарбами в два тони.

В цей час капітально відбудували і двоповерховий будинок-стилобат. Його оснастили водопроводом, каналізацією, систе-

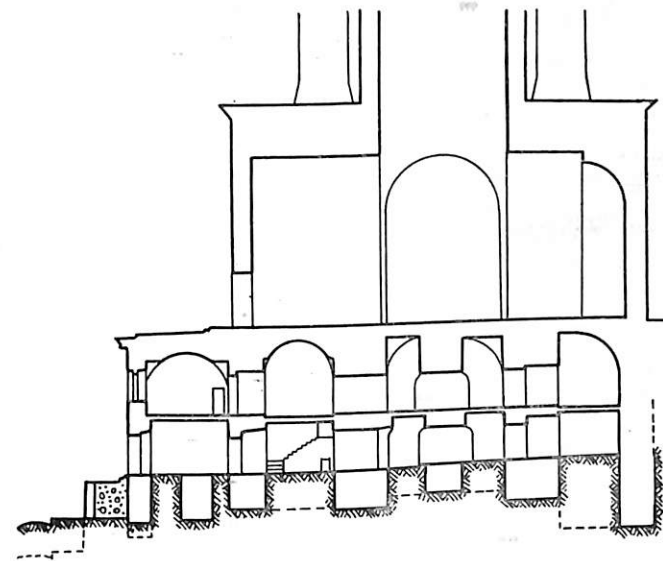

СХЕМА ФУНДАМЕНТУ ЦЕРКВИ.

мою калориферного опалення. Та недовго довелося милуватися відродженою будівлею.

По закінченні ремонтних робіт в 1950 р. помічено просідання споруди. Тому в наступні роки для остаточного виявлення причин деформації будівлі довелося вести додаткові дослідницькі роботи, які показали, що фундаменти споруди складені з природного каменю, битої цегли на вапняному розчині і стоять на лесових ґрунтах золотого походження. Глибина їх з боку Дніпра сягає 13,9, а з боку Андріївського узвозу — 12,9 м від поверхні майданчика. Фундаменти цокольної двоповерхової прибудови виявились також неглибокими. З боку вулиці вони мають глибину 2,6, а з протилежного — 4,5 м. Дослідження спростували легенду, за якою фундаменти церкви ніби дорівнюють її висоті.

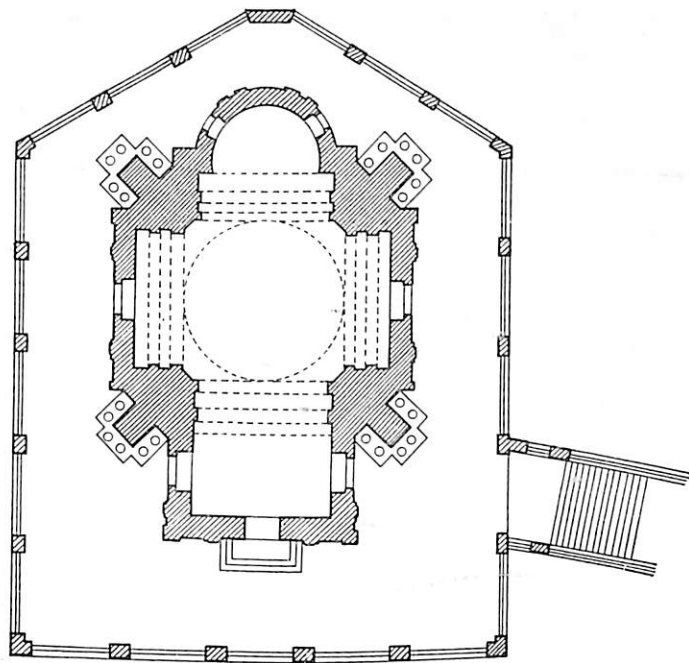
Щоб запобігти дальшому просіданню фундаментів, обтягнули ґрунти основи Андріївської кручі підпірною стіною, реконструювали водозбірний жолоб, змонтували анкерні стяжки в цокольній частині споруди для забезпечення просторової міцності будівлі. Стару копальню на Андріївському узвозі забували, а замість неї прокопали новий рукав обабіч території Історичного музею. Протягом 1962—1967 рр. в Андріївській церкві велись великі ремонтні роботи під керівництвом архітектора В. І. Корнієвої та інженера О. М. Варламенка.

Під час цих робіт на паперті церкви під нашаруваннями асфальту різних часів виявлено цікаві керамічні рожево-жовтого кольору плитки, якими був вимощений майданчик. Вони утворювали колись декоративні малюнки.

Після осінніх злив 1969 р. від кручі Андріївської церкви відокремився східний схил і сповз в бік Подолу на три метри. Велика тріщина, що утворилась в ґрунті, загрожувала зсуву і решти косогуру, який утримував споруду.

В 1970—1972 рр. за кресленнями, виготовленими в майстернях Київпроекту, зсуви закріпили напівкільцем залізобетонних свай, які опущено в свердловини на двадцятиметрову глибину. На них змонтували залізобетонну підпірну подушку з водостічними жолобами і дренажними криницями. На залізобетонній підпірній споруді будівельники утворили видовий майданчик, звідки відкривається панорама Подолу, краєвиди новобудов Оболоні, Русанівки, Березняків, задніпрові далі.

Андріївська церква за своєю архітектурною композицією є однією з кращих робіт зодчого. Вона належить до найбільш цікавого періоду його творчості. Того часу Ф. Б. Растреллі звертався до давньоруської архітектури, використовував мотиви п'ятиверхих храмів, які добре пов'язувались з традиціями та особливостями української архітектури. Поєднуючи ці мотиви з власними архітектурними формами, він створив близьку

ПЛАН ЦЕРКВИ.

українській архітектурі об'ємно-просторову композицію з ефективною грою світлотіні.

Зовні Андріївська церква являє собою однокупольну споруду з п'ятьма банями. Храм має в плані форму грецького хреста, західну частину якого подовжено для влаштування притвору. Висота церкви дорівнює 60, довжина — 32, ширина — 23 м.

В кутах хреста розміщені декоративні вежі, нижні частини яких — стовпи — відіграють роль своєрідних контрфорсів. Вежі

прикрашені пілястрами, колонками, декоративними віконцями, черепашками, маківками бань з визолоченими кульками і хрестами.

Стіни будівлі розмежовані по вертикалі пілястрами. Посередині західної стіни — вхід з металевими дверима, оздобленими орнаментом і хрестами. В північній, південній та східній стінах розміщені видовжені закруглені зверху вікна. Двері і вікна обрамовані наличниками. Над ними — круглі люкарни, оздоблені відлитим із чавуну рослинним орнаментом. Навколо споруди тягнеться ритмічний складного профілю антаблемент, який завершують криволінійні фронтони, прикрашені чавунними картушами з коронами і монограмами імператриці Єлизавети.

Над центром будівлі здіймається круглий барабан, що дорівнює в діаметрі десяти метрам. По колу він має вісім овальних вікон, які також оздоблені наличниками і черепашками. Між вікнами пролягають подвійні пілястри з капітелями. Вони примикають до профільованої стрічки антаблементу, яка здійснюється легким підвищенням над кожним вікном. В місцях підвищення до стрічки антаблементу прикріплено оздобу — невеличкі картуші. Над барабаном височить напівсферичний купол з круглими вікнами-люкарнами, які оздоблено рослинним витіюватим орнаментом і голівками херувимів. Увінчують купол баня, визолочена куля і хрест. Декоративні вежі разом з центральною банею утворюють п'ятиверхий силует церкви.

Якими були верхи Андріївської церкви в їх початковому вигляді, довгий час було невідомо.

Про місце знаходження растреллівських креслень стало відомо лише в 1963 р.¹ В 1970 р. Софійський заповідник придбав їхні копії у Віденському музеї Альбертіно. Вони повною мірою дають уяву про початкові обриси верхів Андріївської церкви.

¹ Ю. Денисов, А. Петров. Зодчий Растреллі. Л., Госстройиздат, 1963, стр. 183.

За растреллівським кресленням центральний купол будівлі має також напівсферичну форму. Відмінним від сучасного вигляду є лише те, що вся площа від шийки маківки бані до карнизу барабана розмежована гранями на вісім сегментів, які плавно спускаються до антаблементу поміж вікнами-люкарнами. Трикутні сегменти були прикрашені розкішним різьбленням, яке до нашого часу не збереглося. Шийка бані зберегла початкову форму і висоту. Вона раніше була оздоблена голівками херувимів. Всі п'ять бань споруди не подібні до сучасних. Вони були

більш округлі, окреслені граційними лініями, приземкуваті, тожні баням культових споруд Растреллі: головного собору Смольного монастиря і особливо дворцевим церквам Петергофського та Катеринінського палаців. Всі вони дуже схожі між собою як формами, так і декоративним оздобленням.

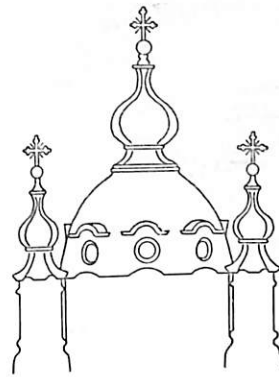
Завдяки винятковій пропорційності, споруда видається невеликою, легкою.

Пофарбовано будівлю лазурово-зеленим і білим кольорами. Вони надають церкві динамічності, зібраності, урочистості.

Вся маса церкви спирається на двоповерховий будинок-стилобат з вісьмома кімнатами на кожному поверсі, стіни якого являють собою фундаменти церкви.

На папєрть храму ведуть металеві сходи.

Всередині храм безстовпний, однокупольний з суцільним внутрішнім простором. Інтер'єр його має світський дворцевий характер. Приміщення церкви нагадує стильові форми елизаветинського двору з його показним блиском і пишністю. Все

ВЕРХИ АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ.
КОПІЯ КРЕСЛЕННЯ
Ф. Б. РАСТРЕЛЛІ.

КРУГЛЕ ВІКНО-ЛЮКАРНА. ЛІПЛЕННЯ, ПОЗОЛОТА.

З дерева в усі часи виготовляли різноманітні побутові речі, предмети домашнього вжитку, прикраси. Найбільш високого розвитку різьблення досягло в першій половині XVIII ст., особливо в оздобленні палаців та церковних іконостасів. Саме тут різьбярі проявили свою високу художню обдарованість і майстерність. Майстри професійної різьби створили цілий ряд розкішних іконостасів, які і зараз дивують витонченістю та досконалістю ажурного різьблення.

Іконостас, надпрестольна сінь, проповідницька кафедра Андріївської церкви — твори, які вражають своєю монументальністю, образністю, пластичною різноманітністю, яскравою грою світлотіні.

Іконостас Андріївської церкви займає в інтер'єрі храму значне місце. Це великий, до краю насичений різьбленням екран. Він складається з трьох ярусів. Верхівка третього майже сягає купола. Яруси по горизонталі поділено винесеними причілками та фронтонами, а по вертикалі вони членуються визолоченими пілястрами. Основним декоративним оздобленням іконостаса є розкішне обрамлення ікон та людські фігури.

В центрі іконостаса над карнизом другого ярусу розміщено композицію «Всевидюче око». Вона складається з картуша, трикутника та стилізованої корони. З боків від картуша розташовано два ангели, які ніби присіли на якусь мить на краях фронтона. Фігури їх граційні, рухливі. Тимчасовість їх перебування на землі майстерно передано позами ангелів, складками одягу, що розвивається, та розпростертими крилоскладками, які ще ніби знаходяться в польоті. Цю ж тему повторюють ангели, що знаходяться на дугоподібному фронтоні першого ярусу.

На тлі пурпурового іконостаса розміщено велику кількість декоративних різьблених рам. Вони різноманітні за розміром і формою: круглі, овальні, фігурні, з заламами в кутах тощо. Особливо розкішно оздоблено рами, що розміщені на бокових дверях іконостаса — дияконниках. Вони видовженої форми із закругленнями в кутах, прикрашені чарівним плетивом різьблення, голівками херувимів.

Орнаментальне оздоблення іконостаса досягає своєї найвищої насиченості в оформленні царських врат, що розташовані в центрі нижнього ярусу. Вся їхня поверхня покрита суцільним різьбленням: голівки херувимів, пишні гірлянди, межеживо. З боків та на завершенні врат пальмові гілки, сонм ангелів. Велич іконостаса підкреслено його пурпуровим кольором, на якому виграє золоте різьблення.

Іконостас сприймається як сяюча яскрава театральна декорація.

В іконостасі Андріївської церкви багато місця займає дерев'яна скульптура. Найбільш цікавою скульптурною групою є «Розп'яття», що складається з трьох фігур: Христа, Марії та Іоанна. Ця композиція завершує останній ярус іконостаса.

Фігура Христа вирізьблена із дерева. Чудове моделювання фігури свідчить про те, що майстер, який різьбив цей образ, був добре обізнаний з людською анатомією. Він тонко і точно передав напруженість грудної клітки, рухи м'язів, повислу обважнілу голову і підігнуті ноги.

З великою майстерністю і теплотою відтворено образ Марії. Майстер уміло передав різними прийомами різьблення щирість материнських почуттів, жіночу беззахисність та відвагу, її любов.

Праворуч від Христа — постать Іоанна Богослова. Це вродливий стрункий юнак з розкішним хвилястим волоссям, що спадає на плечі. Обличчя Іоанна світле, м'яке, привітне.

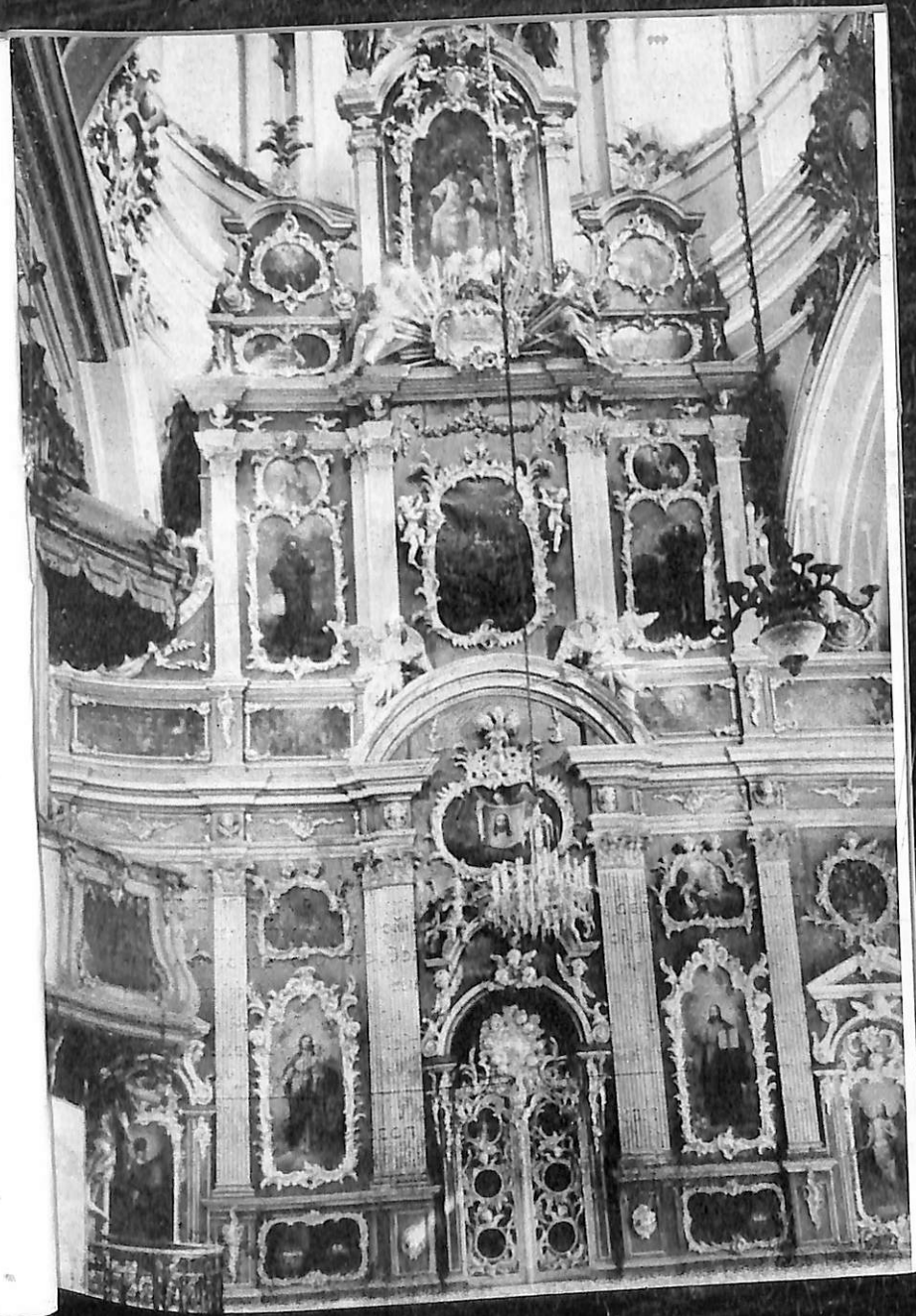
Фігури скульптурної композиції «Розп'яття» ніби живі. Їх вдало розмальовано. Цим ще більше підкреслюється їх життєва правдивість.

Цікавою в декорі іконостаса Андріївської церкви є також дерев'яна дитяча скульптура. Нею заповнено майже всю вільну площу. Цей вид мистецтва відомий на Україні з XVII ст.

Російські та українські майстри з великою любов'ю вирізьблювали фігури маленьких ангелів, втілюючи в них свою ніжність та милування дитиною. Створені ними образи — це живі діти: красиві, дотепні, жваві, яких зустрічаємо у повсякденні, захоплюючись їхніми пустощами і забавами.

З таким же декоративним блиском, як іконостас, опоряджено проповідницьку кафедру, яка нагадує театральну ложу.

ФРАГМЕНТ ІКОНОСТАСА.

Її оздоблено декоративним визолоченим різьбленням та скульптурною групою ангелів, які, немов підхоплені поривом вітру, застигли в грайливому танці. Вітер лопоче складками їхніх золотих хітонів, оголяючи то коліна, то плечі.

У вівтарній частині церкви за іконостасом розташована надпрестольна сіль. Вона подібна до великої казкової корони, яку підтримують легкі виті спарені колонки, оповиті гірляндами квітів. Піднебесся сїні — блакитного кольору. Його оздоблено золотими зірочками та визолоченим голубом, який ніби ширяє у небі. Світло, що летить із вікон вівтаря, опромінює різьблення і надає сїні урочистості та таємничості.

На вівтарній стіні знаходиться одна з найбільших і красивіших різьблених рам, її оздоблено чарівним мереживом та позолотою.

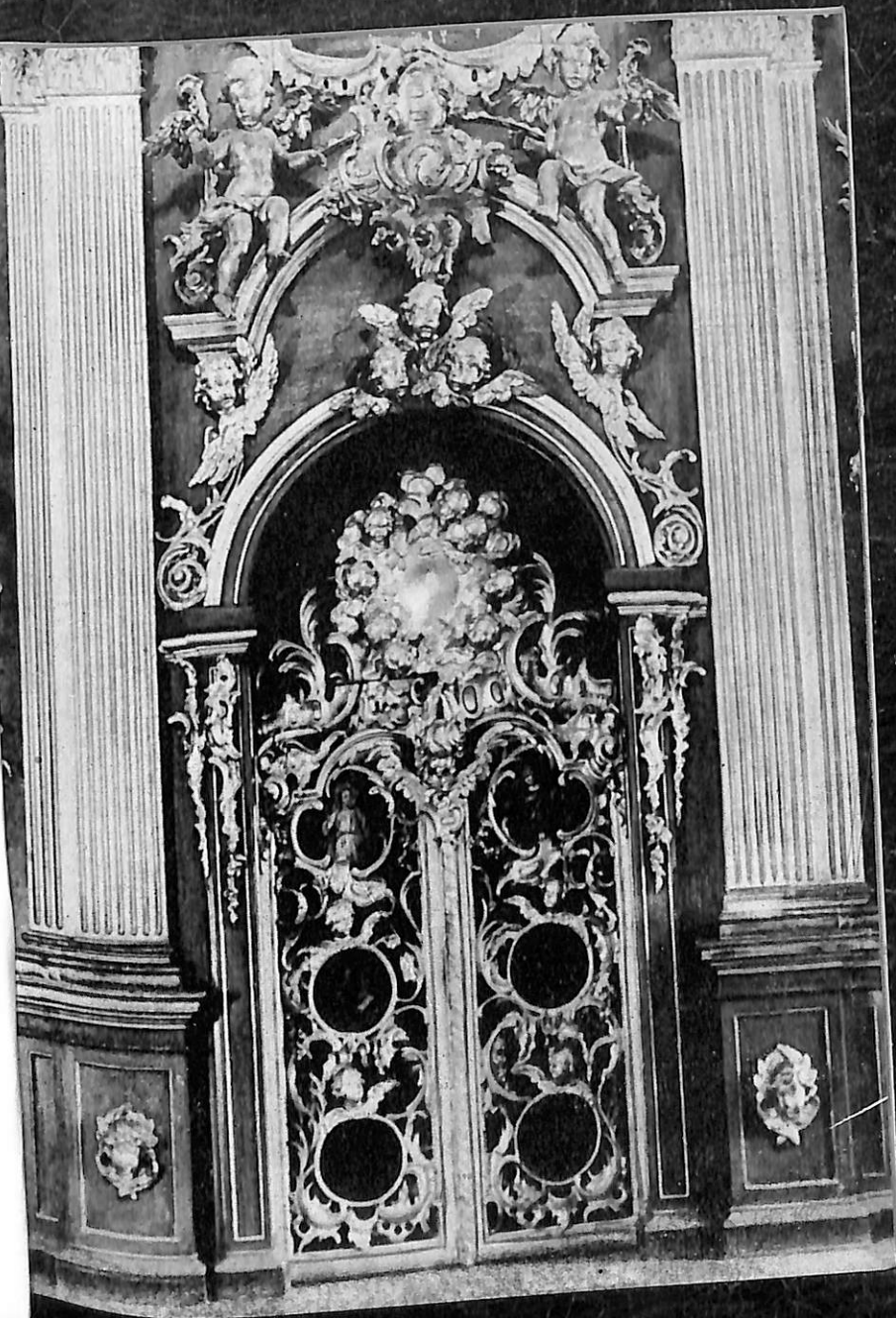
Пофарбування та позолота в дерев'яному різьбленні відігравали велику роль. Вони допомагали майстрам досягти великої декоративності скульптур та їхньої єдності з архітектурою будівлі.

Ліпленням в інтер'єрі Андріївської церкви прикрашено купол, обрамовано вікна, двері, ніші, оздоблено картини куполу і парусів церкви тощо. В ліпному декорі — стилізовані черепашки, картуші, легкі гірлянди квітів, фантастичне листя і завитки, в які мальовничо вписано визолочені великі й малі голівки херувимів.

Тонко окреслені форми ліпного декору чітко вимальовуються на фоні стін, карнизів, створюючи легкий, сповнений руху орнамент.

Моделі для ліплення і форми для його відливки виготовлялись із дерева талановитими російськими, українськими та іноземними майстрами. Легкий алебастр був основним матеріалом для виготовлення настінних прикрас. Майстри, які оздоблювали інтер'єр, враховували народні традиції, західні форми рококо і в межах однієї і тієї ж декоративної систе-

ЦАРСЬКІ ВРАТА. РІЗЬБЛЕННЯ ПО ДЕРЕВУ, ПОЗОЛОТА.

ми створили різноманітні художні образи. Растреллі використав великі досягнення української та російської культури і підніс художні надбання вітчизняних майстрів на вищий щабель.

Живопис Андріївської церкви свідчить про один з етапів спільного розвитку російського та українського образотворчого мистецтва.

Найбільш талановитими майстрами російського живопису першої половини XVIII ст. були Іван Нікітін, Андрій Матвеев, Іван Вишняков, Олексій Антропов. Ці художники поклали початок розвитку російського реалістичного портрета та художньо-декоративного панно.

Першим російським художником, який працював в галузі портрета і декоративного панно, був Іван Вишняков. Саме йому було доручене створення ескізів для оздоблення купола Андріївської церкви та живопису для іконостаса.

Раніше, можливо за неувважністю дослідників, весь живопис іконостаса приписувався Олексію Антропову і, зовсім безпідставно, українському художнику Григорію Левицькому. Проте знайдені останнім часом архівні документи свідчать, що І. Вишняков до 1752 р. в Петербурзі при допомозі учнів художників-декораторів написав 25 ікон для іконостаса, які в січні 1753 р. були ним доставлені в Київ. Списків ікон, які виготовлялись в Петербурзі, не збереглося, тому визначити, які саме полотна належать І. Вишнякову, можна лише за стильовими ознаками та аналогіями. Дуже схоже, що ним написані такі ікони, як «Цар царів», що розташована в останньому ярусі іконостаса, «Спас нерукотворний», що над царськими вратами, чотири ікони місцевого ряду: «Богоматір з дитиною», «Христос», архангели Михаїл та Гавриїл. Ці роботи написано в традиціях парсунного живопису, яким довгий час користувався художник. Риси парсунного портрету (нерухомість, плоскість, візерунчастість) характерні і для ікони «Цар царів». На

ФРАГМЕНТ ЗАВЕРШЕННЯ ІКОНОСТАСА.

ній зображено чоловіка середніх літ. Він сидить в розкішному кріслі, у величавій позі, з нерухомим виразом обличчя. На голові його — корона, інкрустована самоцвітами синього, червоного і білого кольорів. Каштанового кольору волосся спадає на плечі. Чітко модельоване обличчя, широко відкриті очі передають спокій і впевненість. В лівій руці він тримає жезл, а в правій — сферу блакитного кольору. На ньому довга дахноруського князівського покрою біло-голуба сорочка, розшир-та золотим витюватим рослинним узором. Її суцільну від-верху до низу манишку оздоблено золотим шитвом і коштов-ностями. Груді прикрашають срібний ланцюжок і медальйон. Фігуру поставлено на передньому плані, а фоном є небо, хмари і голівки херувимів, якими заповнено всі вільні місця на картині.

ФРАГМЕНТ ІКОНОСТАСА. РІЗЬБЛЕННЯ ПО ДЕРЕВУ.

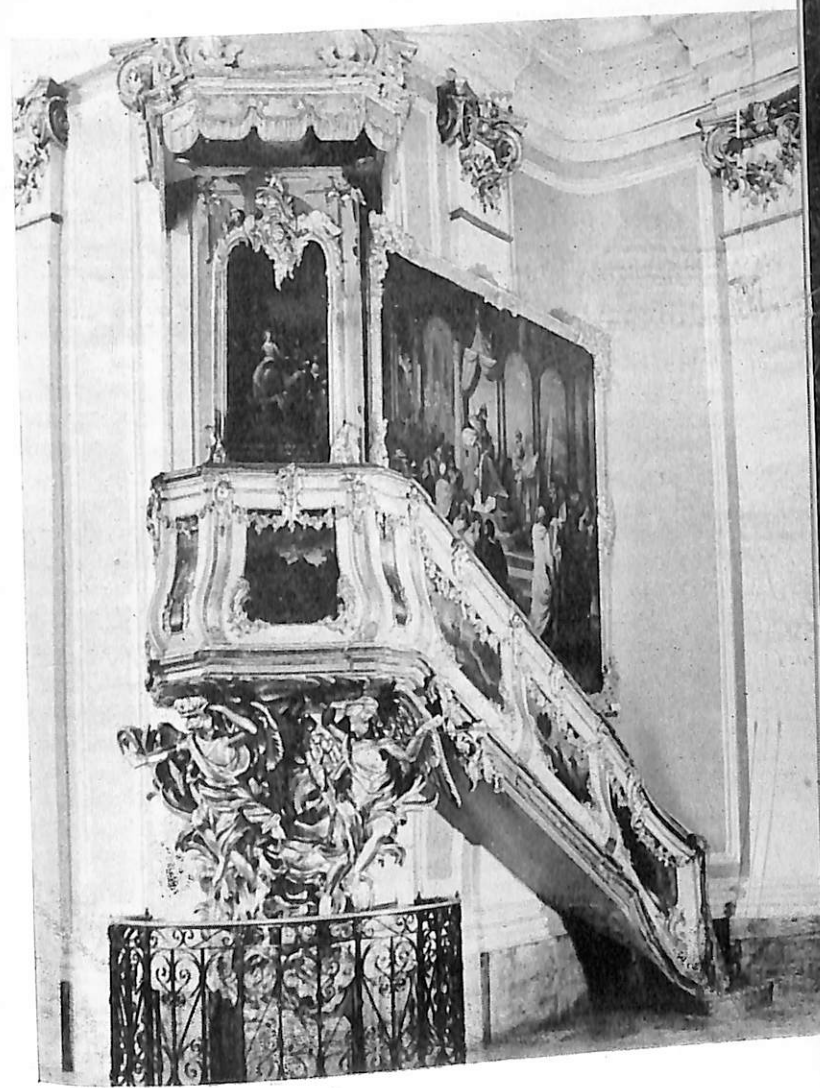
ти невеликим. Він мав бути двоярусним з центральними та боковими дверима. Таке обмеження площі вимагало і певної кількості ікон. Тому в Петербурзі було написано тільки 25 полотен. 14 ікон, яких бракувало, коли за зміненим проектом Ф. Б. Растреллі площа іконостаса збільшилась, писались в Києві О. Антроповим.

Олексій Петрович Антропов — художник, ім'я якого називають в числі кращих живописців XVIII століття. За походженням він українець. Народився 1716 р. в родині петербурзького слюсаря Зброярного двору. Навчатись почав з 16-річного віку у видатних російських майстрів Андрія Матвєєва, Михайла Захарова та ін. Антропов захоплювався мистецтвом відомого італійського портретиста Ротарі, який працював в Росії, виконуючи замовлення царського двору. Ротарі радів успіхам Антропова і дав високу оцінку його творчості.

1739 р. О. Антропова зараховують учнем в Канцелярію будівництва до талановитого художника І. Я. Вишнякова. Працюючи під його керівництвом, Антропов набагато вдосконалив свою майстерність. Згодом він стає підмайстром, а потім майстром-професіоналом, бере участь в декоративному оздобленні Зимового, Літнього, Царськосільського, Петергофського та інших палаців, які опояджуються розкішним живописом, ліпленням та різьбленням, характерними для стилю барокко.

Мистецька спадщина О. Антропова велика. З його творів збереглися відомі портрети атамана Ф. І. Краснощокі, архієпископа Сільвестра Кулябки, графинь В. А. Шереметьєвої, А. В. Бутурліної, М. А. Рум'янцевой, портрет Петра III та багато інших. Творчість художника була глибоко своєрідною. О. Антропов був засновником класичного російського портрета. На його творчості виховувалось багато художників того часу. Серед учнів Антропова був і знаменитий Д. Г. Левицький, який підняв реалістичний живопис на небувалу висоту.

ПРОПОВІДНИЦЬКА КАФЕДРА.

Характерна риса живописної манери О. Антропова — смілива об'єктивність, життєва правда, простота.

Перебуваючи на Україні, О. Антропов збагатив свою майстерність портретиста завдяки ознайомленню з українською школою, що мала в цьому жанрі славі національні традиції. Простота і щирість антроповського стилю, його безприкладна у тогочасному російському мистецтві колористична гама, побудована на співвідношенні яскравих кольорів, зв'язують його творчість з традиціями народного мистецтва, споріднюють з українським портретом XVII—XVIII століть. В своїй роботі художник вміло різноманітні прийоми письма, використовував незначну кількість фарб, детально виписував обличчя, фактуру тканини, тонко передавав особливості одягу і його оздоблення. Створюючи живопис для Андріївської церкви, художник залишився вірним своїй живописній манері. Над написанням ікон для храму Антропов працював майже два роки. Довгий час вважали, що відшукати оригінальні твори О. Антропова неможливо.

Визначити, що саме з живопису Андріївської церкви належить пензлю О. Антропова, допомагають знайдені останнім часом архівні документи.

В указі Єлизавети від 12 листопада 1753 р. говорилося: «... живописного дела подмастерью Алексею Антропову для киевского строения... на кафедре писать и в пристойных местах святыя образа..., да сверх того образ св. ап. Андрея Первозванного... два образа в царские врата — Богоматерь и архангела... и притом хоругви и площаницу для церковной церемонии»¹. Крім того «...в куполе писать Бога-Отца, архангелов, евангелистов»². Документом, який зберігається в київському міському архіві, підтверджується і те, що саме О. Антропов написав картину «Тайна вечеря»³.

¹ ЦГИА г. Ленинграда. Гов-интендантская контора. Протоколы за ноябрь месяц 1753 г. Фонд. № 470, оп. 76/188, дело № 368, лист. 157.

² А. Мердер. Киевский храм св. ап. Андрея Первозванного. Киев, 1898, стр. 6—7.

³ КМДА, фонд № 15, оп. № 1, справа № 12, арк. 2.

НАДПРЕСТОЛЬНА СІНЬ.

В Андріївській церкві О. Антропову належать картини, які прикрашають кафедру, «Зішестя св. духа на апостолів», «Нагорні проповіді Христа» на балюстраді, велика композиція «Тайна вечеря» у вітарі, зображення «Бога-Савоофа» в центрі купола та дві ікони із сцени «Благовіщення» (діва Марія і архангел Гавриїл) в царських вратах. До його творів можна віднести і зображення пророка Захарія, апостолів Андрія та Петра — крайні в місцевому ряді іконостаса. Ці ікони мають багато спільного з творчістю майстра.

О. Антропову, напевно, належать і 12 ікон «Дванадцятих свят». На одній із них — «Успіння Богоматері» — виявлено і підпис автора¹. Помічено також, що О. Антропов в більшості своїх творів, залишених в Андріївській церкві, використовував одну і ту ж натуру для створення образу.

Однією із кращих художніх робіт в храмі можна визнати портрет пророка Захарія. Він зображений в золотій візерункастій митрі, в яскравому розкішному зеленому листям і голубими квітами золотавому одязі. Темно-коричневе довге волосся, рясна сива борода, бліде обличчя, на якому видно кожну зморшку, — все це виписано з великою майстерністю.

Цікавою роботою О. Антропова є також картина «Тайна вечеря». Вона вражає своєю реалістичністю. Обличчя, руки, одяг апостолів, зображених на полотні, виписані чітко, детально. Кожне обличчя — закінчений портрет.

¹ Звіт про реставрацію живопису в Андріївській церкві м. Києва. Т. II. Київ, 1952.

ФРАГМЕНТ ОЗДОБЛЕННЯ ІНТЕР'ЄРА. ДЕКОРАТИВНЕ ЛІПЛЕННЯ. ГІПС, ПОЗОЛОТА.

Крім поодиноких портретних зображень в іконостасі Андріївської церкви чимале місце займають картини, які пов'язані єдиною сюжетною лінією легендарних християнських свят. Тут виявлено схильність автора до складних сюжетів, в яких він прагнув показати події в різноманітних обставинах. З ряду цих творів найпоказовіші і найкращі ті, які відображають звичайний людський побут, життя. Від картини «Народження Марії» віє радістю, пов'язаною з появою на світ дитини. Жінки біля немовляти зображені заклопотаними, одягненими в святкові декольтовані плаття, модні в XVIII ст. Зовсім інший настрій передано в картині «Успіння Богоматері», де зображено обставини поховання людини.

Довгий час вважали, що картини, розміщені в куполі і на парусах храму, створені київським гравером Григорієм Левицьким та його сином Дмитром. Але архівні документи, які сповіщають про найменші подробиці робіт в церкві, тих здогадок не підтвердили.

Останнім часом висловлювалась думка, що згаданий вище живопис належить роменському живописцю Григорію Стеценку¹. Проте живопис куполу не має нічого спільного з творчою манерою художника. Творам Стеценка притаманна легкість, ліризм. Архангели ж куполу важкі, приземкуваті монументальні. Та і про види робіт, які виконував художник в Андріївській церкві, в документі під № 1530 за 1753 р. сказано, що за складеною угодою він золотив дерев'яне різьблення куполу і веж. Інших зобов'язань Стеценко не мав². Ці твори також належать О. Антропову.

¹ Н. К. Ейдельмант. Нові відомості про росписи Андріївської церкви в Києві. «Українське мистецтвознавство». Київ, «Наукова думка», 1974, вип. 6, стор. 174—177.

² КМДА, фонд № 15, оп. № 1, справа № 5, арк. 34.

БОГОМАТЕРІ З ДИТИНОЮ. ПОЛОТНО. ОЛІЯ.

Решта Ікон в іконостасі, які не мають натяку на авторство, такі як «Пророк Наум», «Іоанн Хреститель», «Зішестя св. духа» писалась, мабуть, помічниками І. Вишнякова — художниками-декораторами Іваном Фірсовим, Олексієм Бельським та ін. В цих творах багато декоративного. Значне місце в них займають пейзажі, архітектурні фони, елементи натюр-мортів.

Розвиток портретного російського живопису в XVIII ст. наклав свій відбиток і на церковну іконографію. Тому зображення святих в іконостасі нагадують більше взятих з оточуючого життя жінок і чоловіків. Вони в розкішному різнобарвному одязі. Загальний вигляд їх святковий, парадний, близький до розписів, які зустрічаються в двірцевих приміщеннях. Ікони чудово гармонують з золоченим різьбленням, пурпуровим фоном іконостаса, граційними скульптурами.

Цікава за сюжетом картина із зображенням архангела Рафаїла. Образ архангела Рафаїла вражає своєю реалістичністю. Це — дужий, сповнений життєвої енергії чоловік. В лівій руці він тримає глек, а правою веде за собою хлопчика в червоній сорочці і в селянських штанцях, підкочених до колін. Мабуть, хлопчик бігав зеленими наддніпровими луками і ловив у затоках рибу. Він іде натомлений, але щасливий і несе на товстій мотузці великого краснопера.

Цікавим є і зображення євангеліста Луки, розташоване на південному парусі храму.

Зображення Луки схоже на світські портрети, якими українці любили прикрашати свої храми. Таке зближення іконопису з портретним живописом було закономірним явищем у XVIII ст., коли портрети і ікони писали одні й ті ж майстри.

Довгий час було невідомо, кому належить живопис в алтарній частині церкви на зворотній стороні іконостасу. В процесі вивчення архівних документів з'ясувалося, що вони створені українськими художниками киянином Іваном Роменським та живописцем містечка Козельця Іваном Чайковським¹.

¹ КМДА, фонд № 15, оп. № 2, справа № 5, арк. 20.

Зовсім інші за змістом і майстерністю великі полотна «Проповідь апостола Андрія скіфам» та «Вибір віри князем Володимиром», що розміщені на стінах поперечної частини храму. Ці картини подаровані церкві в її сторічний ювілей митрополитом Арсенієм та графом Шереметєвим.

Деякі дослідники картину «Проповідь апостола Андрія скіфам» помилково датують 1853 роком. Під час реставраційних робіт, які велись в 1968 р., на полотні виявлено авторський підпис, який засвідчує, що цей твір написаний 1847 р. в Парижі художником Платоном Бориспольцем.

Про цього талановитого майстра живопису поки що не існує жодного дослідження. Його твори, ще розпорошені по сховищах та музеях країни, чекають на дбайливого збирача і дослідника.

З деяких архівних джерел відомо, що Платон Тимофійович Борисполець (1805—1880 рр.) народився в селі Гоголів Остерського повіту на Чернігівщині. Бувши артилерійським офіцером, захопився образотворчим мистецтвом і присвятив йому все своє життя. Освіту П. Борисполець здобував в Академії художеств, де в 1836 р. за картину «Артилерійський парк» одержав золоту медаль, а в 1837—1838 рр. за малюнки з натури — дві срібні медалі.

1844 р. П. Борисполець як стипендіат Академії художеств їде в Париж вдосконалювати свою майстерність. В Парижі копіює твори Тиціана, працює над картиною «Проповідь апостола Андрія скіфам», сюжет якої взятий з давньої літописної легенди.

Ця картина майстерна за композиційною побудовою і мистецьким виконанням. В центрі її — образ самого Андрія. Він у зеленому хітоні і в перекинутому через плече плащі. В нього високе чоло, твердий погляд розумних очей, мужня загартована фігура. Однією рукою він тримається за великий хрест, вкопаний у землю, а другу підняв, промовляючи пророчі слова. В образі Андрія П. Борисполець відтворив свої думки про великі реформаційні звернення на рідній землі. Андрій — це пророк, провісник правди і добра трудовому люду. Цей

задум художника співзвучний з ідеями революціонерів-демократів, зокрема Т. Г. Шевченка, який теж провіщував, що в Росію прийде «Апостол правди і науки»...

Зліва від Андрія — воїн у визолоченому шоломі з мечем біля стегна. Чудово виписаний торс воїна. Його напружені м'язи свідчать про велику фізичну силу і красу цієї людини. Хоч це і античний воїн, але в зображенні П. Бориспольця відчувається, що це українець, козак типу Енея, описаного І. Котляревським.

В такій же манері зображено на картині жінку в картатій українській спідниці, за яку тримається маленький хлопчик. Вона і сивий дід, що сидить на горбі перед апостолом, в благанні простягли до Андрія руки, сподіваючись почути від нього віщі слова про народну волю.

Картина «Проповідь апостола Андрія скіфам» протягом тривалого часу була майже невідома громадськості. Лише з відкриттям музею в церкві створились сприятливі умови для ознайомлення з нею. Зараз це полотно — єдине, яке дає уяву про творчість художника. Воно виконане за академічними канонами в стилі класицизму і відноситься до історичного жанру.

П. Борисполець мав чималу творчу спадщину. Після Парижу він прибуває до Італії, в Венецію, і там працює на замовлення Петербурзької академії.

Проте велике перевантаження далось взнаки: художник тяжко захворів на очі. Коли йому трохи покращало, він зробив копію з фрески «Мадонна дель Сакко» та написав пейзажі: «Дівчина з пташкою», «Морський краєвид», чотири «Види Венеції» та ін. Згодом ці картини були розпродані в Росії. На жаль, жодного з цих творів і досі не знайдено.

Дуже цікавою за змістом і манерою виконання є картина «Вибір віри князем Володимиром», яка розташована біля проповідницької кафедри. Вона є ніби продовженням розповіді

ПРОПОВІДЬ АПОСТОЛА АНДРІЯ СКІФАМ. ПОЛОТНО. ОЛІЯ.

про проникнення і утвердження християнства на Русі. Задум цієї картини навіяний історичною подією з життя Київської Русі.

Київський князь Володимир Святославич (980—1015 рр.), великий державний і політичний діяч свого часу, запросив до себе представників багатьох релігійних вірувань. Він має вибрати віру, яка б відповідала інтересам його держави. Ця подія відбувається в розкішному палаці. Володимир сидить в кріслі, в коштовному одязі і вислухує іноземних гостей різних вірувань, які прибули зі своїми місцями. За добре випи-саним святковим національним та ритуальним одягом бачимо на картині католиків, мусульман, іудеїв та ін. Володимир уже вислухав їхні проповіді і не сприйняв жодної з них. Успіх має лише проповідь візантійського християнського патріарха в шитому золотом і самоцвітами одязі й митрі. Він розкрив перед князем велику книгу і читає якусь заповідь. Володимир схилив перед ним голову в знак вибору християнства. Решта послів незадоволена таким вирішенням справи. Це видно в виразу їхніх облич. Вони сперечаються, але князівська охорона, зображена в лівому куті картини, закликає їх до спокою.

Щоб надати урочистості й святковості цій події, художник зображує цілу низку жіночих постатей, які в барвистому одязі з цікавістю виглядають з-під арок протилежної будівлі.

Ця художня оповідь стала для митця своєрідною формою вираження думок про історичне майбутнє свого народу.

Хто був автором цієї картини, поки що не відомо. За деякими свідченнями вона є копією з оригінала М. Караваджо. Живопис Андріївської церкви за час існування поновлявся багато разів, але без урахування причин його руйнування. Авторський живопис не відновлювався, а записувався малоякісними малярськими фарбами.

1951 р. для обстеження стану живопису було створено спеціальну комісію, в яку ввійшли провідні українські митці, зокрема народний художник СРСР академік В. І. Касіян, за-служені діячі мистецтв живописці Г. С. Меліхов, М. П. Глуцен-

ко, мистецтвознавці Є. В. Горбенко, Л. І. Граужис, фахівці-реставратори Л. П. Капініченко, Є. С. Мамолат, О. Ф. Плющ та інші.

Оглянувши живопис пам'ятки, комісія з'ясувала, що внаслідок несприятливих умов полотна перетліли і здулись. Грунт розтіла пліснява. В багатьох місцях почалося опадання фарбового шару. З-під зцементованого вологою пилу і кіптяви, що протягом десятиліть осідали на поверхні живопису, ледве проглядали контури зображень. Різка зміна температурного режиму, велика конденсація вологи, забруднення були основною причиною руйнування картин.

Перед реставраторами поставало складне завдання: виправити помилки живопису, які виникли внаслідок попередніх поновлень, розробити спеціальну методику і техніку реставрації, які б гарантували надійне збереження живопису.

Картини, розміщені в куполі, на парусах храму та в іконостасі, за винятком кількох, були зняті з своїх місць і передані реставраторам.

Під час відновлення живопису застосовували найдосконаліші методи і техніку реставрації картин. Дуже зіпсовані картини дублювались на нове полотно.

Реставровані ікони покривали дамарним лаком¹ і встановлювали на місця.

В процесі реставрації проведено аналізи, дослідження, встановлено авторство деяких картин. Для збору конденсату вологи в церкві у вікнах головного купола встановлено водозбірну систему.

5 січня 1954 р. зняли останні рштування, і трирічні роботи по врятуванню живопису були закінчені.

1968 рік — завершальний у відродженні пам'ятки. Поновлено втрачені деталі декоративного різьблення та ліплення. По-лотно промили від забруднення. Зараз живопис в задовільно-

¹ Дамарний лак — прозора смола, розчинена на скипидарі. Смола до-ставляється з Індії. Відомості одержані від художника-реставратора П. П. Войтка.

му стані. Для його збереження в приміщенні храму підтримується нормативна температура і волога.

Враховуючи велику художню цінність пам'ятки, спеціальною постановою Держбуду УРСР від 10 січня 1968 р. Андріївську церкву оголошено архітектурно-історичним музеєм, філіалом Софійського заповідника. В музеї провадиться планомірна науково-дослідна робота.

Мироненко Александр Константинович

АНДРЕЕВСКАЯ ЦЕРКОВЬ

Историко-архитектурный очерк

(На украинском языке)

Редактор А. В. Пекур
Художній редактор Н. С. Величко
Технічний редактор І. Г. Лиман
Коректор Е. С. Тополівська

БФ 09425. Здано до набору 24.IX. 1974 р. Підписано до друку 7.II. 1975 р. Папір крейдяний, 70×100¹/₃₂. 1,75 фіз. друк арк., 2,25 умовн.-друк. арк., 2,67 обл.-вид. арк. Тираж 60 000. Ціна 19 коп. Зам. 4—2460.

Издательство «Будівельник», Київ. Владимирская, 24.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.